

HALK EBELERİNİN DOĞUM HAZIRLIĞI VE EYLEMİ SIRASINDAKİ UYGULAMALARININ MODERN TIP VE TARİHİ TIP KAYNAKLARINDAKİ UYGULAMALARLA KARŞILAŞTIRILMASI

Comparison of Public Midwives' Practices During the Preparation of Labor and Birth with Practices Stated in Modern and Ancient Medicine Resources

Yrd. Doç. Dr. Gülay YILDIRIM*
Okt. Safiye AĞAPINAR ŞAHİN**

ÖZ

Bu araştırma Sivas, Ağrı ve Erzurum'da yaşayan halk ebelerinin, doğumla ilgili uygulamalarını belirleyerek halk hekimliği ve bilimsel yaklaşımlarla karşılaştırmak amacıyla planlanmıştır. Çalışma bazı bölgelerimizde devam eden geleneksel doğum yardımı ile ilgili bilgilerin kayıt altına alınmasında, kırsal kesimde çalışan sağlık profesyonelleri için kaynak oluşturulmasında, özellikle ebelerin doğum ebelerden sosyo-demografik özellikler ve doğumla ilgili soru formu uygulanarak veriler toplanmıştır. Katılımcılardan elde edilen bilgiler, a) doğumun başlaması ve bebeğin doğum pozisyonuna karar vermeye ve ağrıyı azaltmaya ilişkin yöntemler, b) doğum esnasında uygulanan yöntemler ve kullanılan malzemeler, c) doğum sonunda uygulanan yöntemler şeklinde analiz edilmiştir. Kendilerine göre dar gelir düzeyli olan ve eğitimi bulunmayan tüm ebelerin annelerinden ebelik uygulamalarını öğrendikleri belirlenmiştir. Ebeler tarafından sunulan doğum yardım uygulamalarının Sivas, Ağrı, Erzurum ve Türkiye'nin bazı şehirlerinde de doğum folkloru ve tarihsel tıp kaynakları içerisinde oldukları, kullandıkları bazı yöntemlerin de günümüz uygulamalarında yer aldıkları saptanmıştır. Bu bağlamda ebelerin annesinden edindiği bilgileri kullanarak belli standartlara bağlı kalmamaları, maddi kazanç kaygılarının olmaması, modern ebeliğe karşı olmayışları dikkate alındığında; katılımcıları halk ebeliği bağlamında değerlendirmemizi uygun kılacaktır. Ebelerin uygulamaları günümüz uygulamalarıyla paralellik gösterdiği kadar anne ve bebek sağlığına ilişkin zararlı uygulamaları da bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Halk ebesi, halk hekimliği, doğum, doğum yardımı, geleneksel uygulamalar

ABSTRACT

The purpose of the study was to determine the practices of traditional midwives living in Sivas, Ağrı and Erzurum regarding the birth and to compare them with public medicine and scientific approaches. This study will be useful to record information about the conventional birth assistance that is maintained in some of our regions, to form a source for health professionals working in the rural areas and especially to increase the quality of service provided by midwives regarding the birth assistance. A questionnaire, including questions related to socio-demographic features and birth, was used to collect data during interviews made with midwives. The information obtained from the participants were analyzed as; a) the methods on starting of the birth, deciding on the birth position of the infant and decreasing the pain, b) methods applied and materials used during the birth, c) methods applied at the end of birth. It was determined that all of the midwives, who relatively had low income and no education, had learned the practices of midwifery from their mothers. Practices of birth assistance offered by midwives are included in the delivery folklore and historical medicine resources in Sivas, Ağrı, Erzurum and some other cities of Turkey and some of the methods they use are involved in today's practices. In this context, considering that midwives get independent from certain standards using the knowledge obtained from their mothers, have no anxiety about financial gain and are not against modern midwifery; it is suitable to assess the participants within the context of public midwifery. While the practices of midwives show parallelism with today's practices, they also have some practices that are harmful for maternal and infant health.

Key Words

Traditional midwife, folk medicine, birth, birth assistance, traditional medicine

* Cumhuriyet Üniversitesi, Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Sivas/Türkiye, gyildirim@gmail.com

** Atatürk Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi, Ebeler Bölümü Öğretim Elemanı, Erzurum/Türkiye, pinarsaf@gmail.com

GİRİŞ

Bugün Anadolu'da yaşayan tıbbi folklor, Anadolu'da yerleşmiş uygarlıkların ortaya koyduğu zengin bir kültürün ürünüdür. Bu kültür mirasının içinde kadının fizyolojik yapısı ve doğurganlığı nedeniyle doğum ve doğuma yardım yöntemleri önemli bir yere sahip olmuştur. Yaşamın başlangıcını oluşturan doğum üzerine yapılan tıbbi uygulamaların niteliği mistik, büyüsel, deneyime veya bilimselliğe dayalı olup olmamasına göre değişmiş ama sonuçta kadının ve bebeğin hayatını etkilemiştir (Öğenler, 2009: 2; Ceylan, 2000: 4-114).

Uzun dönemler boyunca doğuma fizyolojik bir olay gözüyle bakılmış, kadının yardımsız ya da profesyonel olmayan yardımla doğurabileceğine inanılmıştır. Klasik tıp döneminde doğum yardımını gerçekleştirenler, bilgi ve becerilerini deneyimle elde etmiş halk ebeleri olmuştur (Öğenler, vd. 2009: 11). Günümüzde ise ülkemizde doğumların %8,7'si geleneksel ebe veya akraba/arkadaş tarafından yapılmaktadır (TNSA, 2008). Halk ebelerinin uygulamaya dönük belleklerindeki geçmiş, sözlü tarihe katkı sağlamakla birlikte doğumun bir sağlık personeli yardımıyla yaptırılmaması anne ve bebek ölümlerini artırmaktadır (Akın ve Özvarış, 2011; Taşkın, 2011: 6).

Özellikle sağlık personeli yardımı ile yapılan doğumlarda aşırı kanama daha az, sağlık çalışanı olmadan yapılan doğumlarda kanamanın %26, doğumun yapıldığı yer ve koşullara göre yüksek ateş ve akıntı görülme sıklığı %34 olarak belirlenmiştir (Akın ve

Özvarış, 2011). Bu etkilenimlerin temel faktörlerinden biri, halk ebeleri tarafından sunulan doğum yardımının modern tıbbi yaklaşımla benzeşen yönlerinin olmasına karşın çelişen durumların bulunmasına bağlanabilir. Doğuma yardım kısmında kullanılan yöntemler ve doğumlarda profesyonel destek alamama, anne ve bebek sağlığını olumsuz yönde etkileyebilir. Bu bağlamda halk ebelerinin uyguladıkları tekniklerin bilinmesi ve modern yöntemlerle karşılaştırılması önemlidir. Sağlık profesyonellerinin etkili hizmet sundukları toplum içinde uygulanan halk tıbbi uygulamalarının neler olduğunu, olumlu ve olumsuz yönlerini iyi tanınması gerekmektedir. Aynı zamanda da halk ebelerinin kullandıkları yöntemler halk hekimliği uygulamalarının bir uzantısı olması, sağ kalan kaynak kişilere ulaşarak halk hekimliğine ilişkin özgün değerlerin toplanıp veri oluşturulması ve tıbbi eserlerle karşılaştırılması açısından araştırma dikkat çekicidir. Bu çalışmayı destekler nitelikte literatürde de halk hekimliği uygulamaları konusunda değerlendirme yapılırken tarihi tıp metinlerinin de incelenmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır (Doğan, 2011: 132). Çalışma bazı bölgelerimizde devam eden geleneksel doğum yardımı ile ilgili bilgilerin öğrenilmesinde, kayıt altına alınmasında, kırsal kesimde çalışan sağlık profesyonelleri için bilgi kaynağı oluşturulmasında, özellikle ebelerin doğum yardımı ile ilgili verdikleri hizmetin kalitesinin yükseltilmesinde ve doğumların güvenli hale getirilebilmesinde yararlı olacaktır.

ARAŞTIRMANIN AMACI VE YÖNTEMİ

Araştırma Sivas, Ağrı ve Erzurum da yaşayan halk ebelerinin doğuma hazırlık, doğum eyleminin başladığı ve doğumdan sonraki ilk 4-6 saatlik dönemde yaptıkları uygulamaları belirlemek, bunları halk hekimliği ve bilimsel yaklaşımlarla karşılaştırmak amacıyla planlanmıştır.

Çalışmaya Sivas'tan iki, Erzurum'dan bir ve Ağrı'dan üç kişi olmak üzere doğum yardımı sunan altı halk ebesi katılmıştır. Şu anda çalışmayan ebelerin isimleri kayguları ve etiğin özerkliğe saygı ilkesi gereği metin boyunca kullanılmamış ve genel bir unvan olan ebe terimiyle ifade edilmiştir.

Çalışmaya katılmayı kabul eden kişilere araştırmanın amacı ve nasıl yapılacağına dair bilgi verilmiştir. Görüşmeler esnasında katılımcılar ses kaydını istemediklerinden, konuşmaların tümü yazılı olarak kaydedilmiştir. Veri toplama aracı olarak iki form kullanılmıştır;

-Sosyo-demografik özellikle ilgili bilgi formu: Formda yaş, eğitim, çalışma yılı, gelir düzeyi ve ebelik bilgisini kimden aldığına ilişkin dört soru bulunmaktadır.

-Açık uçlu soru formu: Bu form, günümüzde modern ebelerin örgün eğitimlerinde kullandıkları doğum yaptırma işlem basamaklarını ele alan "uygulama becerileri öğrenim rehberi" (Yıldırım, 2005: 98-106) doğrultusunda araştırmacılar tarafından düzenlenmiştir. Açık uçlu soru formu; ebelerin yaptıkları geleneksel uygu-

lamaları, doğuma nasıl karar verdiklerini, kullandıkları malzemelerini, doğumu kolaylaştırıcı yöntemlerini ve doğum sonunda ilk 4-6 saat içinde yaptıkları uygulamaları sorgulayan 37 sorudan oluşmaktadır.

Görüşme sırasında belirtilen her uygulama ve görüş aynı gün yazıya dökülmüş, ebelerin görüşlerine yer verilmiş ve herhangi bir yönlendirilmeye gidilmemiştir. Kayıt edilen görüşmelerden elde edilen veriler a) doğumun başlamasına ve bebeğin geliş pozisyonu şekline karar vermeye ve ağrıyı azaltmaya ilişkin yöntemler, b) doğum esnasında uygulanan yöntemler ve kullanılan malzemeler, c) doğum sonunda uygulanan yöntemler şeklinde üç ana grupta analiz edilmiştir.

BULGULAR VE TARTIŞMA

Halk ebelerinin 80 yaş ve üzerinde olduğu, okuma yazmalarının olmadığı, kendilerine göre dar gelir düzeyli oldukları, tüm ebelerin annelerinden ebelik uygulamalarını öğrendikleri, 20 yıl ve üzerinde bu öğrendiklerini uyguladıkları belirlenmiştir. Genel olarak tıp tarihinde gördüğümüz iyileştiriciliğin babadan, atadan ve mesleğin özelliği olarak anneden evlatlara geçen bir uzmanlık alanı özelliğinin ebelerimizde de devam ettirildiği görülmektedir. Çalışmaya alınan ebeler yalnızca doğum yardımı hizmeti vermektedirler.

Tablo 1. Geleneksel Ebelerin Uyguladıkları Yöntemlerin Dağılımı

Yöntemler	Uygulayan ebe sayısı
1.Doğumun başlaması, bebeğin geliş pozisyonunu belirleme ve ağrıyı azaltmaya ilişkin yöntemler	
• Gebe ile iletişim	4
• Doğumun başladığını anlama ve nişanın (doğum suyu) açılması	4
• Karın muayenesi yapma	1
• Bebeğin canlılığının tespiti	2
• Transvers (enine) gelişte ellerinin üzerinde yürümesini ve karnını sallamasını söyleme	1
• Makat gelişte karnını ovalama ve ayaklarının duvara doğru kaldırıp sık sık sallama	1
• Doğum öncesi muayeneyi çıplak elle yapma	6
• Doğum ağrısı için kuyruk sokumuna baskı uygulama	6
• Doğum ağrısı ve korkusu için dua okumasını söyleme	5
• Bebeğin yerleşimi için kadını yürütme	2
2.Doğum esnasında uygulanan yöntemler ve doğumda kullanılan malzemeler	
• Mahremiyeti koruma	6
• Kadına çömelme pozisyonu verme	6
• Doğum ağrıları ile başetme için kadın ile beraber dua etme ve kadının sırtını yağlarla ovalama	6
• Kadının karnını krem veya zeytinyağı ile ovma	1
• Perineyi (kadın dış üreme organlarının bulunduğu bölge) gevşetmek için zeytinyağı kullanma	2
• Bulantı kusmayı bebeğin dönerek yerleştiğini düşündüğü için kusmasını pozitif olarak değerlendirme	3
• Kadını durumu hakkında bilgilendirme	1
• Doğum esnasında perineyi desteklememe	6
• Mesane ve barsak boşaltımını doğumdan önce yaptırmama	6
• Doğumda jilet, bıçak veya makas, yorgan ipi kullanımı	6
• Doğumda zeytinyağı kullanımı	2
• Göbek kordonunu tezek üzerinde kesme ve ucuna ayakkabı bağlama	1
• Plesantayı (eş) suyun altına tutma	1
• Plesantayı beze sarıp gömme	6
• Bebeği iç çamaşırı içine doğurturma	2
3.Doğum sonunda uygulanan yöntemler	
• Palıza, pelise, hasuda, yağda yumurta yemesini söyleme	6
• Şerbet içmesini söyleme	2
• Dut çullaması yemesini söyleme	1
• Süt içmesini söyleme	3
• Doğum sonu kanamayı değerlendirme	2
• Doğum sonu kanama durumunda kadını ısıtılmış höllüğe yatırma, çay, şerbet içirme	2
• Doğum sonu ağrı durumunda Hindistan cevizi yedirme, badem yağı içirme	2
• Doğum sonu bebeği muayene etmeme	6
• Doğum sonu bebeğin memelerini ovma	6
• Bebeği üç ezandan sonra emzirme	2
• Bebeği höllüğe yatırma ve göbek kordonuna höllük dökme	1
• Bebek ölü doğduğunda plasentayı yakma ve göbek kordonunu bebeğe doğru sıvazlama	1
• Bebeği tuzlama	6

1. Doğumun başlaması ve doğumda bebeğin geliş pozisyonu şekline karar verme ve ağrıyı azaltmaya ilişkin yöntemler (Tablo 1)

Halk ebeleri, genellikle gebe kadınların kendilerini sancı esnasında doğuma çağırdıklarını ve doğum yaptıracakları gebeyi önceden takip etmediklerini belirtmişlerdir. Doğum eylemi için eve giden ebe sürekli gebeyle iletişim içerisinde olduğunu ve doğumun başladığını baş suyu (nişan) geldiğinde anladıklarını ifade etmişlerdir (4 kişi). Modern ebelerde de nişanın atılması doğum eyleminin başladığını gösteren önemli bir bulgudur (Taşkın, 2011: 292). Tarihi tıp eserlerinde de baş suyunun doğumdan önce gelmesi gerektiği aksi takdirde kuru doğumun tehlikeli olduğuna vurgu yapılmıştır (Uzel, 1992: 304-306; Temkin, 1991: 70-72; Jackson, 1999: 82-108). Halk ebelerinin bu yaklaşımı, modern ebelerdeki yaklaşımla ve tarihi tıp eserlerindeki bilgilerle örtüşmektedir.

Ebelerin yalnızca biri karın muayenesi yaptığını belirtmiştir. Bebeğin canlı olup olmadığının kriteri olarak bebeğin hareket durumunu göz önüne aldıklarını, hareket ederse canlı olduğunu anladıklarını ifade etmişlerdir (2 kişi). Modern ebelerde de bebeğin pozisyonu karından elle yapılan muayene ile tespit edilmektedir (Taşkın, 2011: 319-320).

Ebelerden biri, gebenin karın muayenesinde anne karındaki bebeğin enine gelişini fark ettiğinde kadının emekler gibi ellerinin üzerinde yürümesini ve karnını sallamasını istediğini ifade etmiştir. Makat gelişlerde ise kadının karnını ovaladıkdan sonra ayaklarını duvara doğru

kaldırıp sık sık salladığını belirtmiştir. Halk hekimliğinde bebeğin geliş pozisyonunu düzeltmek ve doğuma yardımcı olmak için kadının kuvvetlice sallanması gerektiği anlatılmıştır (Uzel, 1992: 304-306; Ögenler, 2009: 57,87,131,133,136,146). Modern ebelerde bebeğin geliş pozisyonunu düzeltmek için annenin elleri ve dizleri üzerinde göğüs diz pozisyonunda (secde pozisyonu) kalçalarını yukarı kaldırması geleneksel uygulamayla benzerlik gösterdiği söylenebilir (Taşkın, 2011: 350).

Ebeler, doğum öncesi çıplak elle muayenede bulduklarını ve doğum ağrılarını azaltmak için gebenin kuyruk sokumuna elleri ile bası yaptıklarını ifade etmişlerdir (6 kişi). Chang ve ark. belirttiğine göre (2002: 68-73) yapılan çalışmalar kuyruk sokumuna olan basıncın, doğum sırasında kadına yardım ettiğini, doğum sırasında ağrıyı azalttığını ve anksiyete (kaygı,sıkıntı) seviyesini düşürdüğünü göstermiştir. Çıplak elle yapılan muayenenin enfeksiyonlara neden olabileceği söylenebilir. Yapılan bu uygulama modern ebelerdeki muayenede eldiven giyme kuralına uymamaktadır (Coşkun, 2008: 65; Yıldırım, 2005: 103).

Bebeğin yerleşmesi için ebeler; kadını yürüttüğünü, kadın ter döktüğünde ve yürüyemez hale geldiğinde bebeğin yerleştiğini anladıklarını ifade etmişlerdir (2 kişi). Günümüzde ki uygulamalarda Kömürcü ve Ergin (2008: 125) yürümenin bebeğin inişini sağladığını belirtmiştir. Tabip İbn-i Şerif ve Hacı Paşa tıbbi eserlerinde doğuma yakın zaman kaldığında kadının gezdirilmesi gerektiğine vurgu yapmışlardır (Önler, 1990: 17; Okutan vd., 2004: 132-133).

2. Doğum esnasında uygulanan yöntemler ve doğumda kullanılan malzemeler (Tablo 1)

Çalışmaya konu edilen bölgelerdeki ebeler doğuma hazırlığı genelde doğum yapacak kadınların yaptığını, sancuları başladığı zaman kendilerini çağdırdıklarını belirtmişlerdir. Ebelerin tümü odaya kendisine yardımcı olacak kişiler dışında kimseyi almadıklarını ifade etmişlerdir (6 kişi). Pınar ve Pınar'ın (2009: 132-140) yapmış olduğu çalışmada da mahremiyete özen göstermenin annelerin empatik (bir başkasının duygularını fark edebilme veya sezinleme) beklentileri arasında yer aldığı görülmektedir. Aynı zamanda modern ebelikte mahremiyete saygı, önemli mesleki değerlerdendir. İslam döneminde gebenin ağrısı başlayınca ebeden yardım istenilmekte ve ebeye gebenin izin verdiği iki kişi yardımcı olmaktadır (Öğenler, 2009: 132). Sivas'ta yapılan bir çalışmada da benzer kuralın geçerli olduğu görülmektedir (Üçer, 1974: 22).

Ebelerin tamamı kadına çömelme pozisyonunda kalmasını söylediklerini ve bu pozisyonda doğumun daha kolay olduğunu belirtmişlerdir. Sivas'ta yapılmış bir çalışmada kadının doğum pozisyonunun oturma ya da çömelme olduğu ifade edilmiştir (Üçer, 1974: 22). İslam Tıbbında da doğum pozisyonu çömelmedir (Öğenler, 2009: 130). Kömürcü ve Ergin (2008: 132-134) doğumun başlangıcında kullanılan çömelme pozisyonunun sırt ağrılarını azalttığı, kalça çıkımının genişlemesini sağladığı, doğumun ilerleyen evresinde itme gücünü artırdığı, rahatlama için ağırlığın yer değiştirmesini sağladığını, doğuma destek olacak kişiler arasında etkileşimi kolaylaştırdığını belirtmişlerdir.

Ebelerden beş kişi doğumdan korkan ve ağrısı olan kadına "salavat (dua)"getirmesini ve kadının sırtını ovaladıklarını belirtmişlerdir. Halk tıbbında tedavi "ruh-beden sağlığı" şeklinde bir bütün olarak iyileştirmeye dayanmaktadır. Bu bağlamda doğumda dua okunmasını "bedenin iyileşmesini öncelikle ruhun iyileşmesine bağlayan" anlayışın izlerinin bir yansıması olduğunu düşündürebilir. Dua etme insanın sağlığını, metafizik ve metapsişik açıdan olumlu yönde etkilemektedir (Atmaca, 2011a: 33). Dua, bireyin çaresizliği ile baş etmesinde manevi destek sağlayan dini bir değere sahiptir (Atmaca, 2011b: 34). Yapılan bir çalışmada kadınların %10.2'sinin doğumda bir sağlık çalışanından destek almak istediklerini, sosyal desteği alma nedenlerinden %59.4'nün doğum korkusunu yenmek olduğu belirlenmiştir (Timur ve Şahin, 2010: 29-40). Kadın hastalıkları ve doğum uzmanlığının babası olarak anılan hekim Soranus, ebenin kadının ağrı ve acısını azaltması gerektiğini, bunun önemli bir görev olduğunu ifade etmiştir (Temkin, 1991: 3-6). Yavuz'un (2006: 142-143) belirttiğine göre ağrıyı azaltmada ilaçsız yöntemlerden biri de dikkatin başka yöne çekilerek ağrı dışında bir uyarana odaklanmasıdır. Ebenin kadınla beraber yaptığı dua da odaklanmayı sağlayarak algıladığı ağrı şiddetini azaltabileceğini bize düşündürebilir. Chang ve ark. (2002: 68-73)'nın Güney Tayvan'da bir hastanede normal yolla doğum yapması beklenen 60 kadın üzerinde yaptıkları bir çalışmada, doğum ağrıları sırasında yapılan masajın ağrı ve anksiyeteyi azaltacağı ve kadınların doğum deneyimlerinin olumlu yönde etkilenebileceği sonucuna varmışlardır. Kömürcü

ve Ergin (2008: 68-71) üst sırt bölgesine yapılan masajın anneye rahatlık sağladığını belirtmişlerdir. Bu durumda halk ebelerinin yaptığı dua ve masaj günümüz uygulamalarıyla paralellik göstermektedir.

Ebelerden birinin, doğum sancıları olan kadının karnını krem ve zeytinyağı ile ovduğu belirlenmiştir. Çok az bir kısmının ise (2 kişi) perineyi (kadın dış üreme organlarının bulunduğu bölge) genişletmek için zeytinyağı kullandıklarını ifade etmişlerdir. Sabuncuoğlu (1998) Anadolu da yapılan bir araştırmada bebek başının kolay çıkması için döl yoluna zeytinyağı döküldüğünü belirtmiştir. Sivas Ulaş'ta yapılan bir çalışmada da tuzsuz tereyağ kullanılmıştır (Polat, 1995: 12). Tıbbi el yazması eserlerde de zeytinyağı ve tereyağ uygulamasının bulunması halk ebelerinin zeytinyağı uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir (Önler, 1990: 17; Temkin, 1991: 69-72; Okutan vd., 2004: 132-133). Benzer bir şekilde Sayiner ve Demirci'nin (2007: 146-154) çalışmasında kayganlaştırıcı ile yapılan doğum öncesi perineal masajın, perineal yaralanma ve bebek başı doğarken kadının perine kasına yapılan kesi ihtiyacını azalttığı bulunmuştur.

Doğum eylemi için eve giden geleneksel ebelerin bir kısmı (3 kişi) doğum eylemi esnasında bulantı kusması olan kadına; çocuğun dönerek yerleştiğini düşündüğü için herhangi bir müdahalede bulunmadıklarını ifade etmişlerdir. Ebelerden bir kişi doğumun yaklaştığını gösteren rahim açıklığının ne kadar olduğu konusunda kullandığı ölçütleri kendi ifadesiyle şu şekilde belirtmiştir: "Rahim kuş kafası kadar genişlerse, rahimin 2 parmak açıldığını; kadın ter döküyor-

sa, tam açıklığa yaklaştığını; kadın büyük abdestinin ve idrarının geldiğini söylüyorsa rahim tam açılmıştır, bebek yerleşmiştir." Benzer şekilde hekim Galenos, ebelerin, parmaklarıyla kadının uterus ağzının genişliğini muayene ettiklerini belirtmiştir (Öğener, 2009: 130). Yine Soranus da eserinde doğum yaklaştığında pubik (kasık kemiği) ve bel bölgesinin şiştiğini, idrar yapma hissinin başladığını ifade etmiştir (Temkin, 1991: 69). Modern ebelikte de doğum zamanını belirlemek için elle yapılan muayene ile rahmin incelenmesi, genişlemesi ve bebeğin yerleşme derecesi değerlendirilmektedir (Taşkın, 2011: 291-292). Ebelerin doğum yolunun açıklığını değerlendirme ölçütleri eski tıp eserleriyle ve günümüz uygulamasıyla benzerlik göstermektedir.

Araştırmamızda doğumun yaklaştığını gösteren rahim açıklığını değerlendiren halk ebesi aynı zamanda rahim açıklığı durumunu ve doğumun ilerlemesi konusunda gebeleri bilgilendirdiğini söylemiştir. Yapılan bu bilgilendirmenin modern ebelikte kullanılan işlem basamakları arasında yer aldığı (Yıldırım, 2005: 98), ve modern ebelik rollerinin bir gereği olduğu bilinmektedir (Crawford, 2009: 30-66).

Halk ebelerinin çok az bir kısmının (2 kişi), doğum öncesi idrar ve barsak boşaltımı gerekliliğinin farkında olmadıklarını "doğum esnasında kadınlar büyük abdestini yapardı" şeklindeki ifadelerinden anlamaktayız. Günümüzde özellikle doğum eylemi sırasında bağırsakların boşaltılmasının rahim kasılmalarını uyardığı, doğum kanalını genişlettiği, anne ıkınırken bağırsaklardan çıkan dışkı ile perinenin kirlenmesinin önlediği bilinmektedir (Taşkın, 2011: 312). Eski

tıp eserlerinde dışkı ve idrarın boşaltılması gerektiği belirtilmiştir (Temkin, 1991: 69-72; Okutan vd., 2004: 132-133). Tabip İbn-i Şerif'in 15.yy.'da "Yadigar" isimli kitabında doğuma üç gün kala badem yağı içirilip kabız yapacak yiyeceklerden uzak tutulursa bebeğin temiz doğacağı ifade edilmiştir (Okutan vd., 2004: 132-133).

Ebelerin tümü doğum esnasında kadının ıkınmasıyla bebek başının kendiliğinden çıkacağı düşüncesiyle perineyi desteklemediklerini belirtmişlerdir. Rathfisch (2012) doğum sırasında perine elle desteklenmediğinde daha az perineal yırtıkların olacağını belirtmiştir. Çalışmamızdaki ebelerin doğum sırasında perineyi desteklememeleri bu görüşle benzerlik göstermektedir. Soranus da eserinde doğum sırasında perineal yırtıkların önlenmesini önermiştir (Temkin, 1991: 72).

Katılımcılar, temiz bir jilet yardımı ile göbek kordonunu dört parmak ölçüp kestikten sonra yorgan ipi ile bağladıklarını söylemişlerdir. Ebelerden biri göbek kordonunu "tezek" adını verdikleri hayvan dışkısı üzerinde kestiklerini ve göbek kordonunun ucuna ayakkabı bağladıklarını belirtmişlerdir. Yaramış ve ark (2006: 213-216) Güneydoğu Anadolu bölgesinde sağlık çalışanı gözetiminde olmayan evde yapılan doğumlarda steril (mikroorganizmaların yok edilmesi) olmayan yöntemlerle kesilen göbek kordonunun yenidoğan ölümleri, tetanos, göbek iltihabı gibi problemlere yol açtığını belirlemişlerdir. İbn-i Sina'nın hayvan gübresini rahim dönmelerinde, rahim kanamalarını durdurmakta kullandığını görmekteyiz (İbn-i Sina, 2009: 244). Bebek göbeğinin kesilmesi ile ilgili uygulamalar tıbbi halk hekim-

liği eserleriyle benzerlik göstermektedir. Soranus, Antik Çağ hekimlerinin bazılarının plasentayı dışarı çıkarmak için ucuna geniş bir kurşun parça asıldığını ancak hastaya zararlı bir uygulama olduğunu anlatmıştır. Hippokrates, eşi çıkarmak için göbek kordonunun ucuna ağırlık uygulamayı önermiştir (Ögenler, 2009: 146-147). Sivas Ulaş'ta yapılan araştırmada (Polat, 1995: 18) halk ebesinin doğumdan sonra eşin düşmesi için ucuna çarık, Anadolu da yapılan bir araştırmada da (Sabuncuoğlu, 1998) bir iple ağırlık asıldığının ifade edilmesi ve bu uygulamanın eski tıp eserlerinde de yer alması bulgularımızla örtüşmektedir.

Ebelerin çoğunun (4 kişi) ani gelişen doğum eyleminde bebeğin yaralanmasını önlemek amacıyla kadının iç çamaşırının içine doğumu yaptırdıklarını belirtmiş olmaları Ağrı'da yapılan bir araştırmayla benzerlik göstermektedir (Çalış, 2009: 120). Ebelerin tamamı eşi çıkarmak için herhangi bir müdahalede bulunmadıklarını, kendiliğinden çıktığını ve eşi bebeğin bir parçası olarak düşündükleri için suyun altına tuttuktan (1 kişi) sonra bir beze sarıp gömdüklerini ifade etmişlerdir (6 kişi).

Halk ebelerinin doğumda kullandıkları malzemelerin çoğunlukla; yeni açılmış bir jilet (5 kişi), bıçak, kolonya dökülmüş makas ve yorgan ipi (6 kişi), doğum öncesi perineyi genişletmek için kullandıkları zeytinyağı dökülmüş temiz bir tülbent olduğunu belirtmişlerdir (2 kişi). Ayrıca malzemelerin ise genellikle tepside getirilmesinin yanı sıra sıcak suyun hazırlanmasını istediklerini ifade etmişlerdir. Klasik tıp döneminde normal doğum için zeytinyağı, ılık su, sıcak su, yumuşak deniz süngeri, yün parçası, bandajlar, bir

yastık, kokulu maddeler, ebe/doğum sandalyesi, ebenin taburesi, iki yatak ve uygun bir oda hazırlandığı bildirilmektedir (Temkin, 1991: 69-72).

3. Doğum sonunda uygulanan yöntemler (Tablo 1)

Ebelerin çoğu (6 kişi) doğum sonunda palıza, pelise (salep kıvamında nişasta, şeker tereyağı karışımı), hasuda (un, şeker, tereyağı karışımı ile bazen de karışıma pekmez ilavesi de yapılan bir yiyecek), şerbet (2 kişi), dut çullaması (1 kişi) (dutun suda haşlanıp, tereyağında kavrulup üzerine yumurta kırılmasıyla elde edilen yiyecek) ve yağda yumurta yemeleri (6 kişi), süt içmeleri (3 kişi) konusunda tavsiyeleri bulunmaktadır. Eski tıbbi eserlerde loğusa ateşini engellemek için kadına, Hindistan cevizi, tarçın, karanfil ve şeker karışımından yapılmış, anne şerbeti adı verilen bir şerbet verilmektedir (Ögenler, 2009: 131). İbni Sina da kitabında süt, protein ve unlu çorbalar önermektedir (Ağırakça, 2004: 213). Erzurum'da yapılan bir çalışmada da sütün çoğalması için yumurta ve herle çorbası yedirildiği ifade edilmiştir (Bolçay, 2011: 587-600). Günümüzde de doğum sonrası annenin beslenmesinde sütün yeterli miktarlarda salınımı için kalorisi yüksek, protein ağırlıklı bir diyetle beslenmesi ve bol sıvı alması önerilir (Baysal, 2002: 425). Doğum sonu beslenme konusunda halk ebelerinin önerilerinin eski tıp ve günümüz uygulamalarıyla benzer olduğu ifade edilebilir.

Ebelerin bir kısmı (2 kişi) doğumdan sonra kanamayı değerlendirmek için işaret parmağına sardığı tülbenti tabaktaki zeytinyağına batırarak kan pıhtısı anlamında kullandığı kendi ifadesiyle "burçlar"ın dökülmesi için haznede (döl yolu) gezdirdiğini belirt-

miştir. Anne ölüm nedenleri arasında yer alan doğum sonu kanamaları önlemek için doğum sonu dönemde kanama kontrolü yapmak modern ebelerin birincil görevleri arasındadır. Modern ebelikte doğum sonu kanamaların kontrolü bir saat içinde pedin ıslanma durumunun takibi ile yapılmaktadır (Taşkın, 2011: 470).

Ebelerin az bir kısmı (2 kişi) doğum yapan kadının kanaması olmasın diye daha önceden ısıtılmış höllük (killi toprak) içerisine yatırdığını, kanama durumunda çay ve şerbet içirdiklerini, doğum sonunda kadının ağrısı olduğunda Hindistan cevizini kazıyıp yedirdiklerini, ya da bir tatlı kaşığı badem yağı içirdiklerini ifade etmişlerdir. Kanama durumunda kadını ısıtılmış höllüğe yatırma annenin kanamasını artırabilir ve nemli ortam enfeksiyonlarına neden olabilir.

Ebelerin tümü doğum sonunda bebeği muayene etmediği ancak bebeğin memelerinde şişlik varsa süt toplandığını düşünerek zeytinyağı ile bebeğin meme uçlarını ovduklarını belirtmişlerdir (6 kişi). Ebelerin bir kısmı (2 kişi) doğum sonunda bebeği üç ezandan sonra emzirmesi gerektiğini anneye söylediklerini ifade etmişlerdir. Benzer uygulamaları Sivas ve dışında da görmekteyiz (Uğur, 1997: 38-39; Çelik, 1999: 289-312; Üçer, 1974: 22). Bebeği beslemek için üç ezan bekletmek bebeğin kan şekerinin düşmesine neden olabilir.

Ebelerden bir tanesinin bebeği sıcak tutması için onu höllüğe yatırdığı ve göbük kordonuna daha çabuk iyileşmesini sağlamak amacıyla höllük döktüğünü belirtmiş olması Sivas ve dışında yapılan çalışmalarla benzerlik göstermektedir (Polat, 1995: 18; Çelik, 1999: 289-312). Höllük, ayak

basılmamış yerlerden elenerek alınan bir topraktır ve sacda ateşten geçirilerek hazırlanmaktadır. Kullanılacağı zaman tekrar ateşte ısıtılır. Özellikle bebeklerde sıcak tutması ve toprağın emici özelliği nedeniyle alt bezi olarak da işlev görmektedir. Eski Türklerde de bu kullanıma rastlanmakla beraber Türkiye'nin bazı bölgelerinde de görülmektedir (Ağırca, 2008: 123-126; Çelik, 1999: 289-312). Göbek kordonu tetanos mikrobu için çok uygun bir doku olduğundan yapılan bu uygulamanın yenidoğan tetanosunun gelişimine neden olabileceği bilinmektedir (İnce ve Çifci, 2002: 107-113).

Katılımcıların tamamının yenidoğan bebeği tuzlu su ile yıkadıkları belirlenmiştir. Türkiye'nin bazı illerinde bu yöntem sıkça kullanılmaktadır (Üçer, 1974: 22; Sabuncuoğlu, 1998; Çelik, 1999: 289-312; Bolçay, 2011: 587-600). Aynı zamanda eski tıp eserlerinde de bebeğin tuzlandığı bilgisi bulunmaktadır (Köker, 1997: 1; Ögenler, 2009: 132-54).

Ebelerden birinin, ölü doğum durumunda plasentayı yaktıklarını, bu şekilde bebeğin yeniden canlanacağına inandıklarını ifade etmesi, antik dönemde ebelerin uygulamalarındaki mistik özellikleri taşıdıklarını bize düşündürülebilir (Jackson, 1999: 102; Ehrenreich ve English, 1992: 1-78). Çünkü tıbbın kaynağı din ve büyüye dayanmaktadır (Aydın, 2006: 1-90; Atmaca, 2011a: 34). Burada ebenin "zıtlar zıtlarla iyileştirilir" yaklaşımına dayanan bir büyü yöntemi kullandığı söylenebilir. Benzer şekilde bir çalışmada da ebenin, eşi yakarak bebeğe can geldiğini ifade etmesi çalışmamızla benzerlik göstermektedir (Çelik, 1999: 289-312; Uğur, 1997: 38-39).

Bir ebe bebek ölü doğduğunda

göbek kordonunu bebeğe doğru sıvazladığını, bebek canlı doğduğunda sıvazlama yapmadığını belirtmiştir. Yapılan bir araştırmada da halk ebesi bebeğe doğru göbek kordonunu çocuğa eşten can gelsin diye sıvazladığını ifade etmesi bulgumuzla paralellik göstermektedir (Çelik, 1999:289-312). Günümüzde ise göbek kordonu 30 saniye içinde bağlanıncaya kadar bebeğin anne hizasında tutularak 50-100ml kanın eşten yenidoğana akışı sağlanmaktadır (Taşkın, 2011: 328).

SONUÇ

Halk ebesi tarafından sunulan doğum yardım uygulamalarının Sivas, Ağrı, Erzurum ve Türkiye'nin bazı şehirlerinde de doğum folkloru ve tarihsel tıp kaynakları içerisinde yer alması, ebelerin annesinden edindiği bilgileri kullanarak belli standartlara bağlı kalmamaları, maddi kazanç kaygılarının olmaması, yardım sunmak isteyişleri, modern ebeliğe karşı olmayışları dikkate alındığında; bu ebeleri halk ebeliği bağlamında değerlendirmemizi uygun kılacaktır. Ebelerin doğumun başlama belirtlerini belirleme ve bebeğin geliş pozisyonunu değerlendirme yöntemleri, ağrıyı azaltma uygulamaları, doğum esnasında-sonunda uygulanan teknik-yaklaşımlar ve kullanılan malzemeler, tarihsel tıp kaynakları içerisinde yer alan halk hekimliği tedavi ve uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. Bu uygulamalar içinde zıtlar zıtlarla iyileştirilir, benzer benzeri tedavi eder prensipleriyle birlikte büyüsel uygulamaların da var olduğu, bununla birlikte uygulamalar içinde dinsel yaklaşımların da yer aldığı görülmektedir. Ağırhklık olarak bitkisel kökenli tedaviler kullanıldığı ifade edilebilir.

Yapılan uygulamaların tıbbi sa-

kıncaları ve riskleri üzerinden bir değerlendirme yapıldığında halk ebelerinin yaptıkları uygulamalar yararlı ve zararlı uygulamalardan oluşmaktadır. Yapılan yararlı uygulamaların günümüz literatür bilgisiyle de benzeştiği görülmektedir. Bu uygulamalar;

Kadının doğum ağrısı ve korkusu ile baş etmesi için dikkatini başka yöne çekmeye çalışma (dualar okunması),

Zeytinyağı ile perineal masaj yapma,

Sancılar esnasında kuyruk sokumuna baskı yapmaları,

Bebeğin yerleşimi için kadını yürütme,

Doğum yapan kadına çömelme pozisyonu verme,

Doğum sonunda yumurta gibi protein değeri yüksek yiyecekler yemesini önerme,

Çalışma bulgularına göre geleneksel uygulamalarda çok sakıncalı uygulamalar da bulunmaktadır. Örneğin eldivensiz döl yolu muayenesi, kanaması olan doğum yapmış kadına ve yenidoğana höllük uygulaması, yenidoğan bebeğin göbeğine höllük dökülmesi, göbek kordonunu hayvan dışkısı üzerinde kesilmesi anne ve bebekte enfeksiyonlara neden olup sağlıklarını olumsuz yönde etkilemektedir. Çünkü enfeksiyonlar anne ölüm nedenleri arasında dördüncü sırada (%4.6) (HÜNEE, 2005), enfeksiyona bağlı şok ise bebek ölüm nedenlerinde 2009 Sağlık Bakanlığı verilerine göre üçüncü sırada (%10.6) yer almaktadır (www.saglik.gov.tr). Sağlık çalışanları riskli uygulamalar hakkında halkı bilinçlendirmeli ve hizmet sunduğu toplumu kültürel, sosyal her yönüyle tanıyabilmeli, geleneksel uygulamaları fark edebilmelidir.

Türk folklorunun önemli değerlerinden biri olan halk hekimliğinin günümüze kadar gelen doğumla ilgili uygulamalarının kayıt altına alınması çağdaş tıp ile birlikte değerlendirilmesi bilgi birikimine katkı sağlayacak ve farkındahği artıracaktır. Bu nedenle geleneksel uygulamaların günümüz dünyasında yaşatılanlarını belirlemek halk tıbbı uygulamalarının folklor araştırmacılarının yanı sıra sağlık profesyonelleri tarafından da ele alınması, değerlendirilmesi ve işlevsellik kazandırılması veya risklerinin belirlenmesi uygun olacaktır.

KAYNAKLAR

- Ağırhan, Mehmet. "Erzin Yöresinde Kundak Toprağı Ve Külleme Geleneği", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 2004/2005*. Editör Nil Sarı, S. 10-11, İstanbul: Nobel yayıncılık, 2008, s.123-126.
- Ağırakça, Ahmet. *İslam Tıp Tarihi*. İstanbul: Nobel Tıp Kitapevleri, 2004.
- Akın, Ayşe ve Özvarış, Şevket. "Türkiyede Doğum ve Doğum Sonu Hizmetlerden Yararlanma", http://www.huksam.hacettepe.edu.tr/Turkce/SayfaDosya/turkiyede_dogm_sonrasi.pdf. Erişim Tarihi: 21.09.2011.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca Hastalık Algılamasında Dua Şifa İlişkisi*. İstanbul: Gerekli Kitap, 1. Baskı, 2011a.
- Atmaca, Veli. *Tarih Boyunca İnanç ve Tıp İlişkisi*. İstanbul: Gerekli Kitap, 1. Baskı, 2011b.
- Aydın, Erdem. *Dünya ve Türk Tıp Tarihi*. Ankara: Güneş Kitabevi, 2006.
- Baysal, Ayşe. *Beslenme*. Ankara: Hatiboğlu yayınevi, 10. Baskı, 2002.
- Bolçay, Ezgi. "Erzurum'da Doğum Öncesi, Doğum Sonrası ve Çocukluk Dönemiyle Alâkalı Gelenekler", *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 2011: 19(2); 587-600.
- Ceylan, Yavuz. *Bir Uygurluk Serüveni Doğum ve Doğum Yardımının Tarihi*. İstanbul: Ofset Yapımevi, Aktif Matbaacılık, 2000.
- Chang, Mei-Yueh, Wang, Shing-Yaw, Chen, Chung-Hey. "Effects of massage on pain and anxiety during labour: arandomized controlled trial in Taiwan", *Journal of Advanced Nursing*. 2002: 38(1), 68-73.
- Coşkun, Anahit. *Hemşire ve Ebelere Yönelik Kadının Sağlığı ve Hastalıkları Öğrenim Rehberi*.

- İstanbul: Medikal Yayıncılık Ltd. Şti. 1. Baskı, 2008.
- Crawford J Myles Text for Midwives. Londra: Edited: Fraser DM, Elsevier Limited, Cooper MA. 15. Baskı, 2009
- Çelik, Ali. *Trabzon Şalpaazarı Çepni Kültürü*. T.C Trabzon Valiliği İl Kültür Yayınları, 1. Baskı, 1999.
- Çalış, Gülşen. "Kadınların Evde Doğum Deneyimlerinin Betimlenmesi: Olgubilim Çalışması", Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi. İzmir: Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Doğan, Şaban. "XIV.-XV. Yüzyıl Türkçe Tıp Metinlerinde Halk Hekimliği İzleri", *Millî Folklor*. 2011; 23 (89):132.
- Ehrenreich, Barbara. *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*. Çeviren: Ergun, Uğur. İstanbul: Kavram Yayınları, 1992.
- İbn-i Sina. *El- Kanun Fit-Tıbb İkinci Kitap*. Çev. Kahya E., 2. baskı. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.
- İnce, Erdal ve Çiftci, Ergin. "Tetanoz ve Yenidoğan Tetanozu", *Klinik Pediatri*, 2002: 1(3): 107-113.
- Jackson, Ralph. *Roma İmparatorluğu'nda Doktorlar ve Hastalıklar*. Çeviren: Mumcu, Şenol. İstanbul: Altan Matbaacılık, Homer Kitabevi ve yayıncılık Ltd. Şti, 1999.
- Köker, Ahmet. H. "Eski Devirlerde ve Orta Çağ Avrupa'sında Doğum ve Ebelik Tarihi", *Doğum ve Ebelik Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Kömürçü, Nuran, Ergin A.B. *Doğum Ağrısı ve Yönetimi*. İstanbul: Bedray Basın Yayıncılık LTD. ŞTİ.1. Baskı, 2008.
- Okutan, Yahya, Koçer, Doğan, Yıldız, Mecit. *Ta-bib İbn-i Şerif "Yadigar" 15.YY Türkçe Tıp Kitabı*. Danışman Altıntaş A. İstanbul: Merkez Efendi Tıp Derneği, Yerküre Yayıncılık, 2004.
- Önler, Zafer. *Celalüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa I*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1990.
- Ögenler, Oya. Kadioğlu, Selim. Uzel, İlter. "Klasik Tıp Döneminde Ebeler, Kadın Hekimleri ve Kadın Hekimleri" Mersin Üniversitesi. Sağlık Bilimleri Dergisi, 2009: 2(2), 10-13.
- Ögenler, Oya. "Soranus'dan Sabuncuoğlu'na Anadolu'da Kadın Hastalıkları ve Doğum Hekimliği", Yayınlanmamış Doktora Tezi. Adana: Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2009.
- Pınar, Gül. Pınar, Tefvik. "Yeni Doğum Yapmış Kadınların Empatik İletişim Beklentilerinin Ebe/Hemşireler Tarafından Karşılama Durumu", *Tıp Araştırmaları Dergisi*, 2009: 7(3): 132-140.
- Polat, Hüseyin. *Sivas Ulaş'ta Halk Hekimliği Uygulamaları*. Ankara:Ürün yayınları, 1995.
- Rathfisch, Gülay. "Obstetrik Girişimler" http://www.istanbul.edu.tr/yuksekokullar/floren/Kadin_Sagligi_Kongresi/KS_2_2.pdf Erişim Tarihi: 05.02.2012.
- Sabuncuoğlu, Kadir. "Doğum Hurafeleri" (31 Ocak 1998) <http://webarsiv.hurriyet.com.tr/1998/01/31/26657.asp>. Erişim Tarihi: 22.12.2011.
- Sayiner F. D., Demirci N. "Prenatal Perineal Masajın Vajinal Doğumlardaki Etkinliği", *İstanbul Üniversitesi Florence Nightingale Hemşirelik Dergisi*, 2007: Cilt 15, Sayı 60, s. 146-154.
- Taşkın, Lale. *Doğum ve Kadın Sağlığı Hemşireliği*. Ankara: Sistem Ofset Matbaacılık, X. Baskı, 2011.
- Temkin, Oweisi. *Soranus Gynecology*. Baltimore: Johns Hopkins Pres, 1991.
- Timur, Sermin. Hotun-Şahin, Nevin. "Kadınların Doğumda Sosyal Destek Tercihleri ve Deneyimleri", *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi*, 2010: 1: 29-40.
- Uğur, Ö. "Halk Ebeliği", *Doğum ve Ebelik Tarihi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1997.
- Uzel, İlter. Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye. I,II. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, 1992.
- Üçer, Müjgan. Sivas'ta Doğum Folkloru. *Sivas Folkloru*,1974. s: 22
- Yaramış, Ahmet. Katar, Selahattin. vd. "Güneydoğu Anadolu Bölgesinde Neonatal Tetanoz", *Çocuk Hastalıkları Dergisi*, 2006: 49, s. 213-216.
- Yıldırım, Gülay. *Ebe ve Hemşireler İçin Uygulama Becerileri Öğrenim Rehberi*. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Matbaası, No: 99, 2005.
- Yavuz M. "Ağrı'da Kullanılan Nonfarmakolojik Yöntemler", *Ağrı Doğası ve Kontrolü*. Editör: Fatma Eti Aslan, İstanbul Bilim Yayınları, 2006.
- Anne Ölümleri Çalışması (HÜNEE) http://www.hips.hacettepe.edu.tr/uaop_ankara/UAOC2005-OzetRapor.pdf. 25.10.2011. Erişim Tarihi: 25.10.2011.
- Bebek ve Çocuk Ölümlerinde Türkiye. <http://www.saglik.gov.tr/HM/dosya/1.../bebek-ve-cocuk-olumlerinde-turkiye.pptx> Erişim Tarihi:30.10.2011.
- Türkiye Nüfus ve Sağlık Araştırması TNSA-2008 Ana Raporu. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü Müdürlüğü. http://www.hips.hacettepe.edu.tr/tnsa2008/data/TNSA_2008_ana_Rapor-tr.pdf. Erişim Tarihi: 05.12.2009.